

ELS PIRINEUS: MÀGIA I FANTASIES

SECRETS I LLEGENDES D'UNA SERRALADA MÍTICA

Pep Coll

■ LA FORMACIÓ DE LA SERRALADA

Conten que, al principi dels temps, Déu va fer el món llis i pla com el palmell de la mà. Aviat, però, el va trobar massa monòton i va voler donar-hi una mica de varietat posant-hi muntanyes. Va omplir un sac de rocs, se'l carregà al coll i va anar a fer un volt per l'esplanada d'aquell món nou de trinca. De tant en tant,

quan es cansava de camí pla, treia una pedra del sac i la llençava al seu davant. Tot just tocar a terra, la pedra creixia i creixia fins convertir-se en una muntanya. Vet aquí que quan Déu passava per l'indret on avui hi ha els Pirineus, se li va rebentar el sac sense adonar-se'n, de manera que va deixar al seu darrere una llarga escampadissa de pedres. Aquest és l'origen dels Pirineus.

Llegenda popular

La llegenda, esmentada per Juan Avilés en el seu viatge de l'any 1892 al Pallars, l'Aran i Andorra, i posteriorment recollida per Joan Amades, és una de les explicacions mítiques sobre la formació de la serralada, no pas l'única. Segons una altra llegenda molt coneguda a banda i banda dels Pirineus, aquestes muntanyes eren en temps antic un autèntic paradís per al bestiar. Fins que un dia es presentà un captaire demanant almoïna i els pastors, en comptes d'acollir-lo, li van abuixar els gossos. El pidolaire, que en realitat era Nostre Senyor, els va maleir, i a l'acte els prats quedaren convertits en geleres, els ramats en tarteres i els pastors i gossos en tossals de roca. Tot i que el fet va tenir lloc al massís de la Maladeta, la maledicció divina va esquitxar les valls properes, des de l'Éssera fins al Segre.

La tercera llegenda ens arriba des de l'antiguitat clàssica per tradició llibresca. Ens conta que quan Hèrcules

La vall d'Arròs, dins de la vall d'Aran als Pirineus catalans. Diverses llegendes populars expliquen l'origen de la serralada. Segons una d'elles, uns pastors es negaren a donar almoïna a un pidolaire, que en realitat era Nostre Senyor. Com a càstig, els va maleir i els prats quedaren convertits en geleres, els ramats en tarteres i els pastors i gossos en tossals de roca.

© Jap de Moner

La impressionant osca de la Bretxa de Rotllan, vista des de la banda espanyola. S'explica que un gegant va ser el que va obrir el pas, tallat a la roca, entre el Pirineu aragonès (Parc Nacional d'Ordesa) i la vall de Gavarnie, després de ser derrotat pels sarraïns a Orreaga (Roncesvalls).

travessava les terres del sud de la Gàl·lia pel enfrontar-se al monstre hispànic Geriò, fou acollit pel rei Bèbrix, pare de la princesa Pirene. L'heroi s'emborratxà i, sota els efectes del vi, va seduir la noia amb falses promeses de matrimoni. Aconseguit el seu propòsit, el galifardeu va continuar el seu camí, deixant la noia abandonada al palau de son pare. Mesos més tard, Pirene, després de donar a llum una serp, va fugir horroritzada cap al bosc, on fou devorada per les feres. En tornar de l'expedició, l'heroi trobà les despulles de la infortunada princesa, dispersades pel bosc. Les recollí i després de donar-los sepultura, aixecà damunt la tomba un grandiosos mausoleu de pedra. I batejà tot aquest muntanyam amb el nom de Pirene.

Els Pirineus, doncs, s'originen per un error o per una maledicció divina, segons les dues primeres versions; o bé per la violació d'una princesa, segons la tercera. Decididament, la visió tradicional que tant els pirinencs com els erudits forasters tenen d'aquestes muntanyes no és pas gaire afalagadora.

■ REFUGI DE LLEGENDES I DE PRÀCTIQUES DE MÀGIA

Tot i la diversitat geogràfica de la serralada pirinenca (a causa de la major o menor alçada de les muntanyes i de l'orientació de les riberes) les valls de la cara nord i les que miren cap a migdia comparteixen arrels culturals comunes. La teoria és corroborada tant per la toponímia d'origen bascoide que el filòleg Joan Coromines identifica gairebé de cap a cap dels Pirineus, com també per la cultura popular. En aquest cas és l'etnògraf R. Violant i Simorra en l'obra *El Pirineu espanyol*, el seu principal defensor. En les valls pirinenques que s'aboquen cap al sud (les que personalment hem estudiat) hi van sobreviure fins ben avançat el segle xx un bon reguitzell de narracions mítiques i de pràctiques i rituals màgics. Les causes de la pervivència són diverses.

En primer lloc, cal esmentar el profund arrelament que trobà en aquestes valls la cultura preroma-

**«EN LES VALLS
PIRINENQUES QUE
S'ABOQUEN CAP AL SUD
VAN SOBREVIVRE FINA
BEN AVANÇAT EL SEGLE XX
UN BON REGUITZELL DE
NARRACIONS MÍTIQUES I
DE PRÀCTIQUES I RITUALS
MÀGICS»**

© Jep de Moner

Un dels molts «tarters de minairons» dels Pirineus, a tocar de la carretera del port del Cantó (Pallars Sobirà). Els minairons són uns éssers fantàstics tan remenuts que en un canut d'agulles o de canya, on se solen guardar, n'hi caben milers. La seua especialitat és netejar de pedres una zona de la muntanya i amuntegar-les totes en un determinat indret.

© Jep de Moner

Es deia que l'amo de cal Servós de Castellàs (Alt Urgell) tenia el diabòlic canut dels minairons. Els minairons eren treballadors incansables que podien realitzar qualsevol feina en un obrir i tancar d'ulls.

«UNA GEOGRAFIA VARIADA EN CANVIS ESTACIONALS, PRÒDIGA EN PENYA-SEGATS ESFEREÏDORS I EN CIMS CELESTIALS, EN BOSCOS MISTERIOSOS I EN CONGOSTOS I COVES INFERNALS HA DE SER PROPENSA A LA FANTASIA DELS SEUS HABITANTS»

na, segurament de tronc bascoide. Les posteriors invasions històriques (romans i sarraïns) no van afectar-les gaire; almenys la incidència fou molt més superficial que no pas a les planes baixes o a la costa. L'aïllament geogràfic és un altre factor ben evident. Les serralades transversals de la banda sud (Prepirineu, Montsec, etc.) tanquen encara més l'accés a unes valls ja de per si prou allunyades de les grans ciutats. En realitat, fins a començament del segle xx, les valls pirinenques (almenys les del Pirineu català) dormen el somni tranquil de la tradició, alienes a qualsevol canvi que vingui de fora. A partir de llavors, però, els excursionistes, els viatgers i, sobretot, els enginyers de les hidroelèctriques comencen a despertar els pirinencs a la modernitat. Finalment, tenim el paisatge. No hi ha dubte que una geografia variada en canvis estacionals, pròdiga en penya-segats esfereïdors i en cims celestials, en boscos misteriosos i en congostos i coves infernals ha de ser més propensa a la fantasia dels seus habitants que no pas la monotonia dels horitzons de la terra plana o del mar. No només els somnis de la raó, també els accidents del terreny engendren monstres. Uns monstres potser esgarrifosos en el passat, però que, vistos des d'ara, ens semblen deliciosament fantàstics.

A continuació espigolarem alguns exemples de narracions mítiques i de pràctiques màgiques, extretes dels tres regnes clàssics de la natura: roques, plantes i animals.

■ LA MUNTANYA HERNIADA

L'heroi medieval Rotllan, nebot llegendari de Carlemany i protagonista de *La Chanson de Roland*, ha deixat de cap a cap dels Pirineus una seixantena d'indrets batejats amb el seu nom. La majoria tenen a veure amb algun accident geogràfic singular (roques, penyes, passos de muntanya...) o amb monuments megalítics, que la imaginació popular ha interpretat com obra de gegants. L'obra més famosa i espectacular és sens dubte l'anomenada Bretxa de Rotllan, un pas tallat a la roca entre el Pirineu aragonès (Parc Nacional d'Ordesa) i la vall de Gavarnie, que el gegant va obrir a cops de d'espasa, després de ser derrotat pels sarraïns a Orreaga (Roncesvalls). El gegant va tenir temps per baixar fins al País Valencià per obrir a cops de punyal una altra osca impressionant a la muntanya del Puigcampana (Marina Baixa). La coltellada de Rotllan és l'obra del gegant més allunyada dels Pirineus.

A l'altre extrem dels gegants trobem els *minairons*, uns éssers fantàstics tan remenuts que en un canut d'agulles o de canya, on se solen guardar, n'hi caben milers. Quan algú obre el canut màgic, els minairons

surten a raig com un eixam de mosques, tot exigint una feina. «Què farem, què direm?», rondinen sense parar. En cas que l'amo no els mani re, se li entortolliguen al coll i l'escanyen. Treballadors incansables i eficaços, poden realitzar qualsevol treball en un obrir i tancar d'ulls, per bé que la seva especialitat és netejar de pedres una zona de la muntanya i amuntegar-les totes en un determinat indret. A les comarques del Pirineu occidental de Catalunya hi ha molts munts de pedres, sovint coneguts com tarter dels Minairons, obra d'aquests treballadors fabulosos. Els més coneguts es troben a la comarca de l'Alt Urgell: el Ras de Conques (Ars) i el Tarter dels Minairons (la Guàrdia d'Ares).

Abunden també els exemples de maledicció divina. Conta la llegenda que vivien a Espot dos caçadors empedreïts, que pel vici de la caça no respectaven festa ni feina. El dia de l'aplec de sant Maurici van pujar a l'ermita com tota la gent del poble. En el moment més solemne de la missa, quan el capellà aixecava l'hòstia, els caçadors van albirar de la porta estant un isard que peixia vora l'estany. Sense pensar-s'ho gaire, es van aixecar d'un bot i van sortir per caçar-lo. L'animal arrencà a córrer en direcció a la muntanya. Perseguit pels caçadors, travessà el bosc, enfilà la tartera i continuà amunt, grimpant per la canal que separa els dos turons. Quan els caçadors van guanyar el coll de l'enforcadura, la bèstia s'havia fet fonedissa. A l'acte un llamp del cel els fulminà i van quedar transformats per sempre, ells i el gos, en estàtues de roca. Avui, amb una mica d'imaginació, encara es poden veure les dues siluetes humanes, retallades a l'enforcadura dels Encantats, la muntanya del Parc Nacional de Sant Maurici a què han donat nom.

El meu amic Xavier Macià va néixer l'any 1961 a cal Forn de Viu de Llevata, un poblet de l'Alta Ribagorça. La seva mare, en adonar-se que el nen estava herniat, va encomanar-lo a sant Gervàs, un sant especialista en criatures trencades. La dona va materialitzar la prometença portant el nen a coll fins a l'ermita del sant, situada a dues hores i mitja de Viu per un camí pedregós i ple de punxes, l'últim tram del qual la dona va fer descalça. L'indret més peculiar del trajecte és el pas del Portús, un congost tan estret que sembla obert amb un cop de destrat, que travessa per dins la barrera calcària de la muntanya de Sant Gervàs. La capella del sant cau una mica més avall, ja a la banda coneguda com la Terreta. Sembla evident, doncs, que els antics habitants de la zona devien creure que el fet de passar una criatura trencada per dins de «la muntanya herniada» comportava poders màgics. Probablement sant Gervàs és la cristianització d'alguna altra divinitat anterior. Sigui el que sigui, l'important és que el bonyet

Les terres pirenenques són plenes d'espais màgics i fantàstics. En la imatge, el santuari marià d'Erboló, el més miraculós del Pallars. Tant nois com noies hi anaven per trobar parella, al temps que les dones casades demanaven a la Verge tenir criatures. Els santuaris marians, i particularment la devoció a la Mare de Déu, sovint eren cristianitzacions d'un antic culte a les janas o encantades, que també tenien virtuts fecundants.

© Jep de Moner

A la roca de les Set Cadolles (Bonansa, Alta Ribagorça) les encantàries o encantades estenien la bugada. Aquests éssers fantàstics coneixien els secrets màgics de les plantes. Tot indica que es tracta d'antigues divinitats relacionades amb la natura, que serien esborrades o reconvertides pel cristianisme.

de l'hèrnia va desaparèixer del ventre del petit Xavier i mai més se n'ha sentit. I això que de gran ha hagut de realitzar feines feixugues, com ara segar l'herba dels prats costeruts, donar classes de literatura a joves universitaris i escriure versos.

■ SECRETS DE LES PLANTES

Si la muntanya herniada no hagués guarit el Xavier, la mare podia recórrer també als poders del roure herniat, tot i que aquest ritual, a banda de considerar-se primitiu a mitjan segle passat, era més complex i necessitava l'ajut d'altres persones. Per dur-lo a terme calia buscar pel bosc un roure jove (la soca si fa no fa com el canell d'una persona) i dos homes, un que es digués Joan i l'altre Pere. La nit de sant Joan, a les dotze en punt, s'esberlava el tronc de l'arbre, de dalt a baix, procurant que no s'acabés de trencar. Llavors el Joan agafava la criatura

en braços i la feia passar entremig de l'esberla, tot dient: «Teniu, Pere, aquí us dono la criatura trencada.» El Pere l'agafava des de l'altre cantó de soca i la tornava al Joan també per l'interior de l'arbre: «Teniu, Joan, jo us la torno curada.» El pas de la criatura s'havia de fer nou vegades seguides. Després, s'ajuntava l'esberla i es lligaven els troncs, ben fermes amb draps i cordills. Si l'esberla cicatritzava, la criatura també es guaria. L'arbre havia de ser un roure, un dels arbres sagrats dels pirinencs i també dels bascos.

Quant a plantes màgiques, especialment amb qualitats guaridores, cal parlar de les *encantades*, que en coneixien els secrets. El mite que ha perviscut ben viu a les valls pirinenques fins al segle passat. Les encantades eren dones fantàstiques que vivien amagades a l'interior de les coves, esplugues i avencs, no gaire lluny de la població i, generalment, prop d'un curs d'aigua. Arreu de la serralada presenten diverses denominacions: *encantades* (Catalunya)

«LES ENCANTADES EREN DONES FANTÀSTIQUES QUE VIVIEN AMAGADES A L'INTERIOR DE LES COVES, ESPLUGUES I AVENCS, NO GAIRE LLUNY DE LA POBLACIÓ I, GENERALMENT, PROP D'UN CURS D'AIGUA»

© Jep de Moner

en general), *fous* (Cerdanya), *encantàries* (Ribagorça), *janes* (vall de Capdella), *moras* (Aragó), *hades o blanquetes* (Pirineu gascó) i *laminak* (Pirineu de Navarra). Es tracta d'un mite complex i polivalent, estretament lligat al món vegetal. Aquesta llegenda, recollida a la vall de Cardós (Pallars Sobirà) n'és un exemple significatiu:

Conten que, fa molts anys, la gent de casa Peretó d'Aineto van tenir la sort de caçar una encantada i la tenien tancada a la cuina. Era com una dona normal, però molt petita i es negava a parlar. Una nit, poc després que la mestressa hagués posat una olla de llet al foc perquè bullís, l'encantada va cridar: «Corre, corre! Que la llet s'escapa!» La dona s'abocà cap a l'olla per evitar que sobreixís la llet, moment que l'encantada aprofità per fugir de la cuina. Abans de passar la porta, la doneta va dir una altra cosa: «Mai no sabreu per a què és bona, l'arrel de la roma.»

Llegenda popular

La roma és una planta d'arrels gruixudes que abunda en prats i pletius (probablement la *Rumex crispus*, segons Coromines). La gent del país assegurava que servia per a alguna cosa important, però cap persona humana sabia explicar per a què. Es veu que tan sols les encantades en coneixien el secret. Tot indica que es tracta d'antigues divinitats relacionades amb l'aigua i la vegetació que posteriorment seran esborrades pel cristianisme o bé, reconvertides en el cultes marians. Alguns detalls del mite així semblen demostrar-ho: que rebin també el nom de *janes* (derivat de Diana, deessa romana dels boscos i de les fonts), que segons la llegenda van desaparèixer dels pobles perquè no suportaven els so de les campanes o finalment que, per exemple, la mare de Déu dels Dolors del poble avui deshabitat de Montsor (al sud de Collegats) fos trobada segons la llegenda al Forat dels Encantats. En aquest sentit, segons l'antropòloga Isaure Gratacós (1987) el cas de Lourdes és el més evident, a pesar que l'Església oficial hagi aconseguit esborrar de la història del santuari alguns detalls sospitosos. Per exemple, que la gent del poble coneixia la cova de Massaviella com *era tuta deras hadas*. De fet, l'aparició no va ser reconeguda com la Verge Maria fins les darreres aparicions, i «Allò», com li deia Bernadeta, s'apareixia vora una gavarrera (arbust sagrat dels pirinencs). En fi, que Bernadeta per entrar en trànsit, a part d'empastifar-se la cara de fang, havia de menjar herbes.

■ L'INDRET ON EL BOU ES VA ATURAR

L'ós bru és l'animal salvatge més mitificat dels pirinencs. Els andorrans i els pallaresos del Sobirà no parlen de l'ós, sinó de *l'óssa*. Així, en femení, com la

Vaques pasturant pel prat del santuari de Santa Maria d'Àneu (Pallars Sobirà). Els habitants dels Pirineus han aprofitat l'aliment, la roba i la força de treball que les vaques i els bous els han proporcionat. No és estrany, doncs, que, a més de donar nom a indrets com la vall de Boí, aquests animals siguin els protagonistes de diverses llegendes pirinenques.

natura. De fet, l'animal es comporta com la natura: a l'hivern es refugia sota la neu, on ha de romandre adormit fins a les portes de la primavera. Per altra banda, l'ós és l'animal més corpulent del bosc i el que té un comportament més semblant a l'humà, ja que és capaç de redreçar-se damunt les potes del darrere (els pirinencs desconeixien els simis). No és estrany, doncs, que la llegenda el consideri originàriament com un home maleït per Déu (un ferrer pelut i renegaire que Déu va convertir en ós). Deu ser per aquests orígens que l'ós demostra una cura especial (exemplar per a les persones) en la tasca d'educar els seus fills. L'ós era, en definitiva, un pobre ferrer convertit en bèstia per maledicció divina i, a la vegada, la mateixa mare natura personificada.

Si l'ós és l'animal emblemàtic del bosc (la fera salvatge), el bou o la vaca és l'animal totèmic del corral. Gràcies a aquest animal, els pirinencs han pogut sobreviure al llarg de segles en un medi hostil. La raça vacuna els ha donat aliment (carn i llet), roba d'abric i calçat (la pell) i, sobretot, força per treballar el camp (els bous). No és estrany, doncs, que bous i vaques, a part de trobar l'indret on hi ha imatges sagrades amagades (com arreu de Catalunya), a part de donar nom a la vall de Boí (coneguda en els primers textos medievals com *vallis bovinus*), siguin també els encarregats

© Jep de Monier

© JEP de Moner

de guiar els humans muntanya avall i indicar l'indret on han d'aixecar el nou poble.

Aquesta llegenda, que combina l'animal-guia amb el paradís perdut i amb un tema tan actual com és el canvi climàtic, és sens dubte una de les narracions més precioses i significatives dels Pirineus. La trobem a Arinsal (Andorra), a la Cerdanya i en altres indrets dels Pirineus gascons. L'any 1993, quan aplegàvem material narratiu per a la confecció del llibre *Viatge al Pirineu fantàstic*, vam escoltar-la de llavis del Florenci de casa Ignàsia de Lles de Cerdanya, tal com ell l'havia sentida explicar als seus padrins.

Origen legendari de Lles de Cerdanya

Al capdamunt de la Tossa de Sirvent, a més de 2.800 metres d'altura, hi havia en temps antics una cabanya on vivia una família de pastors formada pels vells, el matrimoni jove i un nen de set o vuit anys. Era una època que no nevava ni feia fred, de manera que el bestiar pasturava tot l'any per la muntanya, verda estiu i hivern. Un matí el nen es va despertar d'hora i com que tenia ganes de

L'estany del Diable (Tavascan, Pallars Sobirà), conegut com la porta a l'infern per una llegenda que narra les conseqüències diabòliques de l'aparició d'un marrà negre i banyut emergint de les aigües d'aquest llac.

«SI L'ÓS ÉS L'ANIMAL EMBLEMÀTIC DEL BOSC, EL BOU O LA VACA ÉS L'ANIMAL TOTÈMIC DEL CORRAL. GRÀCIES A AQUEST ANIMAL, ELS PIRINENCS HAN POGUT SOBREVUIRE EN UN MEDI HOSTIL»

fer un riu, es va llevar per sortir a orinar fora. En obrir la porta de la cabanya es va quedar meravellat davant un espectacle que no havia vist mai. Va tornar cap a dins a despertar els pares:

—Pare, mare, correu, sortiu! Plouen flocs d'una mena de llana neta, fredíssima.

Els pares, que tampoc no coneixien la neu ni havien vist mai nevar, van anar a comunicar aquest estrany fenomen al padrí de la casa, un home tan vell que no podia caminar i no es movia del llit en tot el dia. El vell va remugar:

—Ja tenim aquí la neu altra vegada!

Va dir que havia sentit explicar al seus padrins que en temps antics allà dalt no s'hi podia viure perquè feia molt fred i la neu, que cobria la muntanya bona part de l'any, no deixava créixer les pastures. Ara, doncs, que la neu havia tornat, havien de tocar el dos i baixar a establir-se en un lloc més fondo de la vall. Va advertir-los que abandonessin la cabanya de pressa i tiressin avall sense entretenir-se, ni amoïnar-se per ell, que només els seria una nosa durant el viatge. Que no patissin, doncs, per un vell, que aviat moriria. Ja l'enterraria la neu. Els joves no ho acabaven de veure clar:

—La vall de la Cerdanya és molt fonda, pare. Expliqueu-nos fins on hem d'arribar.

El vell els va dir:

—El bou us guiarà. Engegueu-lo muntanya avall i a l'indret on el bou s'aturi, hi construïu la nova casa.

Així ho van fer. Agafats a la cua del bou es van posar en marxa enmig d'una tempesta de neu, tan espessa que no s'hi veia a dos dits del nas. Al cap de molta estona de lliscar costes avall, van sortir de la boira i poc després, el bou es va aturar. En aquest planell de més avall d'Aràns, conegut com Casanadill, els fugitius de la neu van aixecar la nova barraca, la primera casa del poble de Lles de Cerdanya. ☺

BIBLIOGRAFIA

- AMADES, J., 1949. *El Pirineu. Tradicions i llegendes*. La Lluenera. Barcelona (Reeditat en 1997 per Garsineu, Tremp.)
- AVILÉS, J., 1993. *El Pallars, Arán y Andorra (Notas e impresiones de un viaje, 1892)*. Garsineu. Tremp.
- COLL, P., 1993. *Muntanyes maleïdes*. Empúries. Barcelona.
- COLL, P., 1997. *Viatge al Pirineu fantàstic*. Columna. Barcelona.
- COROMINES, J., 1965. *Estudis de toponímia catalana* (vol. I). Barcino. Barcelona.
- DUHOURCAU, B., 1985. *Guide des Pyrénées mystérieuses*. Sand. París.
- ECHANDI, S., 2000. *Corpus de Rolandiana Pirenaica (Lugares y leyendas de Roldán en los Pirineos)*. Instituto de Estudios Altoaragoneses. Osca.
- GAVASA, J. et al., 2001. *Lugares mágicos del Pirineo Aragonés*. Sua. Bilbao.
- GRATACÓS, I., 1987. *Fées et Gestes*. Privat. Tolosa.
- MARLIAVE, O., 1990. *Panthéon Pyrenéen*. Loubatières. Portet-sur-Garonne.
- MARLIAVE, O., 1995. *Pequeño diccionario de mitología vasca y pirenaica*. Olañeta. Barcelona.
- PALLARUELO, S., 1984. *Viaje por los Pirineos misteriosos de Aragón*. Edició de l'autor. Saragossa.
- VERDAGUER, J., 1886. *Canigó*. Tipografia de Giró. Barcelona.
- VIOLANT, R., 1949. *El Pirineo español*. Plus Ultra. Madrid.

Pep Coll, Escriptor, Lleida. La seua última novel·la, *Les senyorettes de Lourdes*, va guanyar el Premi Sant Jordi 2007.